

Микола ТИМОШИК, доктор філологічних наук, професор

НАУКА І ПСЕВДОНАУКА

Країні не потрібні ті, хто читає і думає

З-поміж низки нерозв'язаних проблем у сфері сучасного українського державотворення є дві, які безпосередньо торкаються таких архіважливих складових гуманітарної атури нації (за Ліною Костенко), якими є освіта і наука.

І саме тут – уже неприховувана тяжка криза, особливо в секторах, де формується гуманітаристика.

У засобах масової інформації та соціальних мережах звичними й не раз повторюваними стали тривожні оціночні твердження на кшталт «деградація освіти посилюється», «наукове невігластво триває», «хто і як вчитиме юних українців», «жебраки від науки», «країні не потрібні ті, хто

читає і думає», «відтік мізків за кордон зашкалює», «липові дипломи на конвейєрі», «плагіатори в законі» тощо. Є й категоричніші: «Серйозність і навіть трагізм ситуації з наукою в Україні все ще не усвідомлюється ні владою, ні широкою громадськістю».

Це – лише дешиця вершинних посилів айсберга з умовною назвою «майбутнє української науки і освіти», який, здається, втрачає керованість і рухається самопливом у непередбачуваному напрямку. Вражає лише реакція вищих щаблів влади: або там про це знають і з цим змирилися, або вважають, що це проблема не першорядна, отож, почекає. Свідченням такого ставлення є хронічно «зрізувальні» статті витрат на науку в щорічному бюджеті країни.

Утім, перманентно переформатоване і за структурою, і за кадровим складом мінорити з його щораз новими очільниками таки береться за нові реформи. Однак, як засвідчує практика, більшість із них знову виходять на загальні поспішними, безсистемними, відірваними від реалій життя, а відтак – не дієвими.

Задавленою і такою, що вкрай потребує належного розв'язання, проблемою є якість української науки і її відповідність нагальним потребам державотворення. Іншими словами, йдеться про «свята святих» для кожного, хто переступає поріг наукової чи навчальної інституції, – наукову продукцію, особисті результати теоретичних, теоретико-практичних чи прикладних досліджень. За всіх часів і суспільно-політичних формацій саме від якості цієї продукції, її актуальності, новизни, доцільності й корисності для загальної справи залежали не лише авторитет дослідника, його подальша службова чи професійна кар'єра,

Микола Тимошик – доктор філологічних наук, професор, журналіст, публіцист, письменник. Лауреат всеукраїнських премій ім. І. Огієнка, І. Франка, Б. Грінченка, С. Русової, П. Величковського, Я. Гальчевського, міжнародної премії родини Воскобойників (США). 2019 р. за двотомник «Село» став лауреатом Шевченківської (народної) премії. Голова Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка). Засновник і директор науково-видавничого центру «Наша культура і наука». Головний редактор міжнародного наукового журналу «Український інформаційний простір – Ukrainian Information Space» (з 2018).

Народився 18.01.1956 р. в с. Данина Ніжинського району Чернігівської області. 1978 р. закінчив факультет журналістики Київського університету. Професійний досвід журналіста, редактора, видавця набував у редакціях обласних газет «Радянська Буковина», «Молодий буковинець», Держкомвидав України, видавництві «Либідь». З 1999 по 2010 рр. – професор, зав. катедри Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, з 2011 по 2018 р. – професор, зав. катедри Київського національного університету культури і мистецтв.

Як учений, із лекціями і науковими повідомленнями виступав на запрошення наукових, навчальних та освітніх закладів у Великій Британії, Бельгії, Ізраїлі, Іспанії, Італії, Канаді, Китаї, Німеччині, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччині, США, Франції, Швейцарії та Швеції. Як журналіст, публіцист активно співробітничав із низкою всеукраїнських та зарубіжних часописів.

Автор книг: «Голгофа Івана Огієнка» (1997), «Її величність – книга» (1999), «Лишуть навіки з чужиною...» (2000), «Історія видавничої справи» (2003, 2007), «Видавнича справа та редагування» (2004), «Видавничий бізнес» (2005), «Книга для автора, редактора, видавця» (2005, 2006, 2010), «Історія одного журналістського курсу» (2008), «Українська молодіжна преса» (2010), «Як редагувати...» (2012); «Українська книга і преса в Італії» (2015), «Українець я є...» (2015), «Українська книга: історична місія і реальність» (2016), «Село. Т. 1: Зійти з безпам'ятства» (2017), «Село. Т. 2: Трудний шлях відмосковлення» (2017), «Його бій за державність» (2017), «Запізніле вороття» (2017), «Українська книга і світ» (2018), «Основи редагування» (2019), «Іван Огієнко: «Як ти українець...»» (2019), «Українська журналістика в діаспорі: Велика Британія» (2021), «Українське книговидання в діаспорі: Велика Британія» (2021).

Упорядник, автор передмов, коментарів і видавець близько чотирьох десятків наукових і науково-популярних книг із різних ділянок українознавства. Ведучий кількох авторських програм по Національному радію.

а й місце наукової чи навчальної інституції в ієрархії не матеріальних цінностей певної спільноти. А в масштабах країни – це і її престиж та місце у світовій цивілізації.

Однією з останніх спроб розв'язання цієї проблеми стала поява наказу Міністерства освіти України №32 від 15 січня 2018 року «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України».

Документ, на якого наукова спільнота давно чекала, на жаль, не розрядив, а навпаки намагнітив ситуацію, породивши низку нових проблем. Сутність того, що відбувається з упровадженням окремих положень цього документа, можна узагальнено окреслити такими слоганами: «руйнація української гуманітаристики», «зелене світло в науці – підприємливим і грошовитим, а не талановитим і чесним», «постановка публікаторської справи на бізнесовий потік», «шлях до псевдонауки відкрито».

Терпець не обмежений

Реакцію на чергову спробу чиновників від освіти запровадити революційні зміни у, здавалося б, вузькопрофільній проблематиці щодо принципів оцінювання наукової діяльності можна простежити практично по всьому різноманітному за типологічними ознаками та призначенням ланцюгу сучасних інформаційних ресурсів – від вузькоспеціалізованих видань, до друкованих і електронних ЗМІ, а також соціальних мереж.

З-поміж мережевих платформ, які спеціалізуються на науковій проблематиці, виділю неупереджений і ґрунтовний аналіз міністерського документа у статті предстваника академічної спільноти, доктора економічних наук Олександра Поповича. Вже сама назва – «Наукометричне невігластво: щодо манії бюрократії запровадити цифрове оцінювання науки» – дає можливість з'ясувати змістові акценти виступу цього вченого. На конкретних прикладах із світової і національної практики автор доводить шкідливість такого документа для подальшого української науки.

Стаття ця оприлюднена в науково-популярному щотижневому виданні «Гранит науки», присвяченому «актуальній і достовірній інформації про стан української і світової науки». До речі, показова деталь: це видання зареєстроване урядовими чинниками не України, а... Латвії. Низка схвальних відгуків-коментарів засвідчують, що порушена тема зачепила, що називається, за живе багатьох учених різних галузей. А найбільше, звісно, гуманітаріїв. Ось характерний витяг із таких відгуків: «Як же давно потрібно було дати таку статтю на озброєння нашим бюрократам від науки! Блискуче! Ні в одній цивілізованій країні таких бюрократичних стандартів, внаслідок яких всі статті пишуться немовби під копірку, немає і бути не може. Це, на жаль, така ситуація, за якої наукометрія має всі шанси вбити науку, а передусім – гуманітарну».

Гострота теми перекинулася й на сторінки загальнонаціональних ЗМІ.

Офіційний орган Верховної Ради України – газета «Голос України» в числі від 1 червня 2018 року – оприлюднив звернення групи учених-правників та політологів на чолі з Володимиром Горбатенком під промовистим заголовком «Scopus замість науки: чи потрібно це Україні?» Проаналізувавши оновлені вимоги щодо списків наукових фахових журналів, а також юридичні, державотворчі, моральні аспекти нововведень, автори звернення прийшли до категоричного висновку: «Результати ймовірного впровадження цього наказу матимуть катастрофічні наслідки і для науки, і для держави в цілому».

Із болісними словами про кризовий стан української науки, який ще більш посилюється після чергової новації Мі-

носвіти, через тижневик «Слово Просвіти» звернувся до інтелектуальної громади країни доктор фізико-математичних наук Максим Стріха. Власне він висловив не лише свої думки, а й всіх учасників щорічної конференції Академії наук вищої школи. Градус пристрастей на цьому зібранні промовисто прочитується, скажімо, ось у цих словах із виступу одного з учасників конференції, адресований передусім очільникам Міносвіти: «Терпець не безмежний, коли йдеться про пряме приниження людської гідності й неможливість займатися улюбленою фаховою роботою... Ми (свого часу) говорили правду про Дмитра Табачника, то чому повинні мовчати про нинішніх очільників, які сьогодні реформують нашу освіту, не маючи жодного дня фахового трудового стажу ані у вітчизняній науці, ані в українській вищій школі». Коментуючи цю цитату, Максим Стріха зауважує, що загалом при формуванні нового уряду відсутність фахового досвіду вважали, очевидно, скоріше «плюсом», а не «мінусом».

Все більше постів із означеної проблематики знаходимо в соціальних мережах. У червні 2020 року багатьох в Україні сколихнула заява, написана відомим літературознавцем, професором Житомирського університету ім. І. Франка Петром Білоусом з приводу вимушеного полишення ним цього університету. Серед причин відходу учений назвав «руйнівну політику держави у галузі освіти та науки, а також вишуканий бюрократизм в університеті, несприятлива, нестерпна атмосфера на кафедрі».

Це повідомлення викликало шквал відгуків та емоційних коментарів. Їхній зміст увиразнено ось у такому: «Вчинок достойний і аргументи на поверхні. Такої міри деградації університетської освіти, такого цинізму, непорядності, невігластва керівництва на її вершках, такої вертикалі угодовства, гнучкошництва, продажності, не патріотизму, не професіоналізму, не терпіння «білих ворон», які подекуди ще залишаються, досі не було. Оприлюднена заява проф. Білоуса – то Чин справжнього інтелігента, якому вже не можна мовчати».

Гене́за університетської науки зі знаком мінус

На початку варто з'ясувати корінь проблеми. Зачинається він, на переконання автора цих рядків – безпосереднього свідка й учасника цих процесів із середини, у тому

На своїй лекції з «Основ журналістики» проф. Микола Тимошик часто запрошує знакові постаті українського інформаційного простору. Одна з таких – поет і громадсько-політичний діяч Іван Драч. Київ, 2018 рік

періоді непростого ствердження Української держави, коли наука із специфічного цеху талановитих, одержимих і покликаних долею опинилася, за умов слабкості державотворчих інституцій і стихійності їх становлення, в середовищі продажної кон'юнктури. За цих обставин наука, непомітно для пересічного громадянства, ставала масовою професією для менш обдарованих, але підприємливих та амбітних. Ставала такою передусім тому, що шлях проходження здобувачами наукових ступенів її зазвичай важкими для долання сходами помітно спрощувався завдяки допуску туди таких чужорідних «тіл» як корупція, непрофесіоналізм, непрозорий бізнес. Це те, що завжди супроводжує будь-яку хронічно нестабільну, некомпетентну і непатріотичну владу.

Ідеться про рубіж тисячоліть: кінець 90-х ХХ-го – початок 10-х років ХХІ століть. Варто згадати цю епоху в конкретиці зародження на українських теренах нечуваного досі *явища повальної університетизації* вищої школи і, відповідно, різкої девальвації первинного значення таких понять «університет», «інтелігент», «еліта нації».

Це явище з відомих причин досі не осмислене й не описане нашими дослідниками. Тому тут – лише фрагментарно про те, в чому полягала його суть:

- зрівняння на законодавчому рівні різних форм власності спонукало до з'яви десятків нових приватних вишів, засновниками яких часто були люди, далекі від науки і освіти і такі ж рівновіддалені від справжньої сутності призначення та функціонування освітніх закладів;

- традиційні для пострадянської освіти педінститути (а таких на кожну область було по два-три) спішно реформатовувалися в університети класичного типу;

- статус академій та університетів раптом отримували колишні технікуми, колежі, а то й училища;

- без розбірливе творення низкою новостворених і реформатованих університетів значної кількості філій у глибинці, які нерідко розміщувалися в гуртожитках, інших непристосованих приміщеннях і до лектури в яких залучалися цілковито невідповідні для такої роботи викладачі; у таких випускуванні «липових» дипломів про закінчення вищої освіти набуло небачених доти розмахів.

- категоріальне означення «національний», яке первинно присвоювалося лише трьом головним університе-

там України (університет Шевченка, Київська політехніка та Київська Могилянка), стало прикріплюватися до все більшої кількості вишів, навіть і в низці районних центрів української глибинки (скажімо, Глухів, Умань, Переяслав), які ні за кількісним складом студентів, ні за кадровим потенціалом викладачів, ні за науково-освітнім їх доробком цюмо високому званню не відповідали;

– строго прописані на папері за низкою відповідних критеріїв процедури ліцензування та акредитації кожної нової спеціальності зокрема чи окремо взятого університету в цілому поступово перетворилися в головному офісі міносвіти в простий розпродаж направо й наліво найбільш престижних спеціальностей за відповідним ціновим діапазоном. Такі спеціальності, скажімо, як міжнародні відносини, журналістика, юриспруденція, медицина, виявилися найбільш прибуткові для вишів за рахунок гарантованого переповнення контрактних груп, а тому тягнули й найбільшу суму «зелених», які стабільно заносилися відповідним «решалом» при міністерстві. Ті з керівного складу вишів, хто проходив цю принизливу і дорогу в коштах процедуру акредитації (звісно, що все це лягало на плечі наступних вступників-контрактників), може потвердити: явище «розпродажу» у такий спосіб спеціальностей було характерне фактично чи не для кожного, в черговий раз реформатованого, освітнього міністерства з його новим очільником.

Стихійні «паради» нових університетів породили гостру потребу в наукових кадрах – кругом відчувався голод на кандидатів і докторів наук, відповідно, й на титулованих викладачів – доцентів, професорів. Наставала «золота пора» для розмноження, також у геометричній прогресії, наукових спеціалізованих рад, біля міністерських науково-методичних комісій, які отримали право від імені держави і фактично поза її контролем супроводжувати цей процес.

За умов, коли всі метастази корупції на цій ділянці буття вищої школи буде з корінням вирвано, громадянству стануть відомі всі тонкощі та механізми, які призвели до узурпованого лише вузьким колом високопосадових чиновників процесу «штампування» так званої наукової еліти нації з числа людей, далеких від науки, але близьких до влади і бізнесу, – від написання текстів дисертацій, організації так званого заавторства публікацій до оплаченого супроводу процедури захисту. Всі ж інші, хто пройшов або прагне пройти лабіринтами тривалої в часі процедури захисту «почесному», може потвердити конкретними цифрами (якщо відважиться), якими затратними і в нервах, і в коштах залишаються й сьогодні деякі з таких процедур (скажімо, все ще «непотоплювані» ставки в «зелених» за договірне опонування на спецрадах, за наукове керівництво, за публікації у «правильних», на думку міністерства, виданнях, за «правильне» оформлення і подальший супровід атестаційних документів тощо).

Ще однією ознакою негараздів вищої школи стали проблеми з науковою університетською періодикою. В останнє десятиріччя вона різко зросла кількісно (стало модою кожному університету змагатися із сусідами за кількістю власних наукових журналів), але якість публікацій помітно знизилася. У середовищі викладачів вишів появились оціночні характеристики окремих високопосадових публікаторів: «невідомий далі коридорів свого вишу чи офісу професор однієї монографії», «доцент вигаданої теми». Це коли один і той же текст захищеної свого часу дисертації окремими фрагментами та зміненими заголовками по кілька разів автор пропонує в різний час на сторінки «наукової» періо-

Виступ проф. М. Тимошика з доповіддю на Міжнародному симпозіумі з нагоди 70-річчя Союзу українців у Великій Британії (Лондон, січень 2016 року)

дики. За умов, що більшість таких «мурзилко» не мали і досі не мають власних сайтів, фактично нереально було перевірити повторне використання таких текстів. Отож, щорічні наукові звіти подібних публікаторів були справними.

Поза берегами цієї генези залишаються ще дві проблеми: феномен живучості плагіату як ганебного, майже узаконеного, явища української дійсності та зміна орієнтирів ректоратів на стосунки між викладачем і студентом після домінування в студентських групах так званих контрактників. Тому про них – лише дві тези.

Щодо плагіату. Роками на рівні державних чинників фактично легалізується плагіат, саботується справа покарання тих, хто прослизає в науку нечесними методами, хто свідомо не дотримується віддавна свято толерованих у цивілізованому світі норм академічної доброчесності. Втім, активізація в соціальних мережах наукових спільнот на кшталт «Дисергейту», об'єднаних ідеєю вивести з тіні цю проблему й озвучити її на повен голос на міжнародному рівні, якщо її ігнорує державний провід, засвідчує: кришка з киплячого наукового казанка таки готова зірватися.

Щодо контрактників. У неминучому бажанні керівництва вищів, кількість яких в Україні таки завелика, будь що вижити за рахунок контрактників помітно знизилася планка вимог до оцінювання знань. Незмінна упродовж віків теза університетської освіти «студент повинен знати і вміти» замінена нині на принизливу для більшості викладачів-професіоналів тезу «студентові треба догодити, треба сподобатися». За цих умов різко знизилася мотивація до наполегливого навчання студентів чесних, працьовитих, професійно зорієнтованих. Як і праця таких же викладачів. Бюрократизм і паперотворчіть на університетських кафедрах фактично витіснили дух справжньої науки, результативної освіти.

Університети продовжують практично штампувати дипломи, не підтвержені ні знаннями, ні практичними навичками. Армія носіїв таких дипломних – розчарованих українськими реаліями молодих і амбітних українців – усе більше поповнює армію заробітчани на європейських та заокеанських шляхах-дорозах.

На фоні накопичення вище означених больових точок на початку 2018 року і з'явився згаданий вище наказ міноспіви, яким затверджено новий порядок формування Переліку наукових фахових видань України і у відповідності з яким устанавлюється цілковито інша шкала оцінювання діяльності закладів освіти, наукових установ у цілому і науково-викладацького складу зокрема.

Наміри кардинальних змін та причини їх пробуксовки

Передусім зроблю наголос на такому: актуальність і потрібність директивного документа, на підставі якого варто терміново наводити лад у контрольованій державою фактично в ручному режимі упродовж багатьох років ланці наукової діяльності, не викликає сумніву. Логічно вмотивованою сприймається і декларована мета появи цього документу: підвищення якості опублікованої у них наукової інформації та інтеграція цих видань до світового наукового простору. Якщо мати на оці, що українська наука упродовж століть вимушено розвивалася за стандартами і в тіні лише «старшого брата», то намір перевести стрілки на європейські орієнтири виглядає безумовно правильним.

Втім, як і в будь-якій рішучій справі, перші кроки її втілення в життя зримо відтіняють як позитиви, так і гальмівні елементи. Звісно, що без виявлення й оперативного усунення останніх, тяжко навантажений віз буде не лише сильно скрипіти, а й може розвалитися.

На початку чітко розділимо добрі й слабкі місця, що є в цьому документі.

Позитиви

Йдеться про низку покровових вимог, дотримання яких помітно розчистить наукове поле від видань випадкових і роблених непрофесійно.

Найпершою з них є державна реєстрація періодичних друкованих наукових видань із загальнодержавною чи й, додатково, зарубіжною сферою їх розповсюдження. Нині ця не обтяжлива в часі і коштя процедура здійснюється Міністерством юстиції України.

Одним із необхідних кроків входження до світового інформаційного простору є присутність того чи того наукового журналу у міжнародній інформаційній системі стандартної нумерації серіальних видань (ISSN), центр якої знаходиться в Парижі. Україна стала учасницею системи ISSN із значним запізненням – лише 2005 року (до тієї пори наші наукові здобутки губилися під дахом російських ідентифікаторів). Тому слід вітати міністерське рішення про обов'язковість введення таких журналів у світовий інформаційний простір через офіційне отримання обов'язково двох номерів-ідентифікаторів – друкованої (print) та електронної (online) версій.

Цілком доцільним є також застосування під час публікації кожної статті в таких виданнях постійного та унікального для кожного дослідника цифрового ідентифікатора, за яким, незалежно від мови публікації, можна легко виявити автора, – серійний номер DOI (Digital Object Identifier).

Своєчасною є вимога кожному науковому журналу мати власну мережеву платформу (web-сайт) з усіма доступними шукачеві інформаціями щодо програми часопису, редакційної політики, складу редколегії, умов публікації, порядку рецензування та «нарізок» окремих статей у пошуковій системі. Звісно, що такий сайт має відповідати правилам користування ним двома мовами – українською та англійською. Обов'язкове викладення в мережу наукового доробку авторів часопису даватиме можливість ефективніше боротися з плагіатом хронічно недобросовісних авторів.

Дисциплінує видавців журналу й вимога вчасно, у строгій відповідності з оголошеною періодичністю, розміщувати кожне чергове число на відповідній платформі Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів. Йдеться також про обов'язковий супровід електронної версії «живими» друкованими примірниками.

Перелічені вище вимоги цілковито виправдані. Вони конкретні й прозорі. Для їх втілення потрібні, на мою думку, три головні чинники: добра воля керівництва навчальних закладів, достатність сил власних наукових шкіл та усвідомлення того, що для проходження реєстраційних процедур й подальшого утримання «на плаву» того чи того наукового видання слід буде щороку передбачити в бюджеті університету відповідну суму коштів. Натомість, подальший випуск таких видань абияк – без відповідної редакційно-видавничої підготовки, без належного рецензування, а лише з припискою, що текст подається «в авторській редакції», – надалі не проходитиме.

Слабкі місця документу

Перше. Категорично прописана в документі головна вимога: зареєстроване в Україні наукове періодичне видання матиме статус фахового за відповідним науковим напрямком, якщо увійде до наукометричних баз Scopus та/або

Web of Science Core Collection. Таким виданням присвоюється категорія «А».

Друге. Цілковито невмотивована вимога мати в складі редколегії певну кількість учених із публікаціями у виданнях, включених до Web of Science Core Collection та/або Scopus чи монографіями відповідного міжнародного рівня. Первинно кількість таких членів редколегії мала бути не менше семи, з них не менше одного – чужинця, що за профілем проблематики журналу працює в штаті відповідної зарубіжної установи.

Далі – про помилковість і згубність цих двох «слабких місць».

Що не так із «скопусівськими» вимогами для національної гуманітаристики?

З міністерського документу випливає, що всі наукові періодичні видання, які до початку 2018 року офіційно вважалися як фахові, автоматично опинилися в списку «В». І всі вони, на основі нового Положення, отримали статус «тимчасово фахові». Тимчасовість ця обмежується терміном два роки (спливає він у грудні 2020 року). Якщо за спливанням цього терміну вони не опиняться у списку «А», такі видання для нашого міністерства перестають бути законними з тієї причини, що публікації в них будуть проігноровані під час державної атестації і вишу, і окремо взятого науковця чи викладача.

Не зайве в цьому контексті поставити питання: хто конкретно приймає рішення про включення журналів до категорії «скопусних»: заснована 2004 року компанія глобального інформаційно-аналітичного бізнесу Elsevier, що розробила систему Scopus, чи міносвіти?

Однозначно – наше міністерство.

Згідно з даними сайту «Відкрита наука в Україні» (останнє оновлення 30.08 2020) до «Переліку наукових фахових видань України» входило 1110 назв таких видань (актуальний наказ МОН від 02.07. 2020 року). Нині це спільний показник для новоутвореної, так званої білої, категорії А та тимчасової, з перспективою «на виліт», – категорії В).

Проаналізувавши цей список, приходиш до невтішного висновку: упродовж півтора року запровадження нових

«правил гри» із цієї більш ніж тисячі наукових журналів статус категорії «А» отримало... сто видань, що до загальної їх кількості складає дев'ять (!) відсотків.

Багато це чи мало?

Добре це чи погано?

Чіткіше відповісти на ці запитання можна тоді, коли порівняти цю кількість «щасливчиків» за науками – точними і соціогуманітарними.

Як і варто було очікувати, до нових критеріїв могли прилаштуватися зовсім небагато видань, переважна більшість яких має стосунок до проблематики фізико-математичних, хімічних, медичних, технічних, біологічних наук. Дослідження в цих галузях за всіх часів і режимів існування України справді були і є цікавими західному світу.

Печальна картина з гуманітарними журналами. Їх кількість – на пальцях однієї руки. Ось вони: *Judaica Ukrainica* (КМА); «Рукописна та книжкова спадщина України» (НБУ ім. В. Вернадського); «Сторінки Історії» (НТУУ КПІ); «Вісник Дніпропетровського університету», серія: Історія та археологія; «Український історичний журнал» (Ін-т історії НАНУ); «Східноєвропейський історичний вісник» (Дрогобич). Ще – «Києво-Могилянський гуманітарний журнал». І це на всю Україну, на її майже 800 вишів...

Таку картину пояснити просто: шансів потрапити в розряд «узаконених» самою державою менше всього мають наукові журнали, тематика яких сконцентрована у площині передусім українознавства. Йдеться про такі його уособлені і сфальсифіковані упродовж століть різною колоніальною владою складові як етнологія, фольклористика, народні творчість, журналістика, видавнича справа, звичаєве право, «білі плями» української історії. Зрештою, всі дослідження, спрямовані на захист і розвій української мови як державної.

Це сотні і тисячі ще не написаних сторінок локальних подій і явищ. Це такі ж сотні і тисячі відомих і маловідомих персоналій, на яких ще російською, а згодом радянською тоталітарною системами було накладено тавро «зрадників трудящого народу». Це мільйони недосліджених сторінок архівних справ, шпальт рідкісних натепер перших українських газет, журналів, книг. Одне слово, все, що стосується національної ідентичності, мови та культури українського народу. Зазвичай, такий масив інформаційного національного генофонду навряд чи буде оцифрований у найближчій часі. Отож, пропаде не пізнаним.

Звісно, що все це має цікавити передусім саму державу в особі її нинішніх очільників, а не чужоземні «скопусівські» журнали, де завжди витребуваними будуть відкриття й знахідки передусім загально цивілізаційного, а не локального масштабу. Але чому все це опинилося на задвірках нашої науки? Чому таким свідомо ігнорують і випихають із загальноукраїнського контексту найперше ті, хто формує гуманітарну політику держави, хто відповідає за такий же сегмент у науці, освіті?

Складається враження, що автори цього документа у неприхований спосіб пішли на обмеження саме такого сегменту наукових досліджень. Бо інакше, як пояснити той факт, що за умов не оголошеної російсько-української війни на сході України та активізації ворогів українського по всій Україні освітнє міністерство приймає рішення, яке об'єктивно ставить у дискримінаційні умови дослідження і дослідників, які посвятили себе українознавчим студіям, які об'єктивно відмосковлюють нашу гуманітаристику, повертають їй національне обличчя?

Немає сумніву, що до кінця 2020 року так званий «ско-

Виступ на міжнародній науковій конференції у Варшавському університеті, квітень 2013 року

пусівський» список українських наукових видань може помітно поповнитися – тиснуть директивно спущені терміни. Але в який спосіб?

Відважуся спрогнозувати: у будь-який, але рівновіддалений від об'єктивності, наукової доброчесності, прозорості, доцільності з точки зору передусім державницьких інтересів. Отож, формалізований, з явними елементами ручного управління та корумпованості. Підстави для такого твердження дає практика «прилаштування» наших вишів у цілому і дослідників зокрема до драконівських вигом міністерства. І практика ця, на превеликий наш сором, часом виглядає жалюгідною.

Хочеш скопусівську статтю? – викладай 1000 доларів

Для малооплачуваного представника української гуманітарної науки існує два шляхи бути удостоєним публікації у журналах вищої, так званої «скопусівської» категорії: моральний і аморальний.

Та перед тим, як розглянути вже усталену практику досягнення мети цими двома шляхами, варто розібратися у справжніх лабіринтах на підступах до цього питання.

Кількісно масив наукових журналів у світі, які індексуються під кривлею Скопусу, сягнув показника більш ніж 38 тисяч назв. Така цифра постійно плаваюча, оскільки на фоні сталого поповнення бази даних новими виданнями, які відповідають високим критеріям, так же активно вилучаються ті, що не завжди дотримуються високої планки вимог.

Не може не викликати поваги й бажання наслідування низка тамтешніх правил до підготовки наукових текстів: передусім актуальність; високий рівень відбору матеріалу, порядку аналізу, методології та статистичної достовірності дослідження; підтвердження даних переконливими висновками; цікавий виклад, чітка структурованість і, звісно, – ні найменшого натяку на плагіат чи компіляцію. Отож, наприклад: халтура, профанація, лженаука, що є давнім і хронічним бичем нашої пострадянської науки, тут таки не проходять.

Але. Все це виявляється й оцінюється на етапі рецензування. Відкриває або закриває шляхи до оприлюднення якісних наукових текстів входу на рішення міністерського чиновника чи ректорату, а думка рецензента – авторитетна тої чи тої ділянки науки.

Автор цих рядків мав добру нагоду вивчити цю процедуру під час фінансованої Радою Європи ознайомчої поїздки з вивчення досвіду викладання журналістики в низці університетів Франції та Великої Британії. Так, на запитання керівника української делегації чи може він опублікувати свою статтю в науковому журналі з журналістики Лільського університету (Франція), директор видання «La Voix du Nord» професор Дорозі Тромпарент однозначно сказав: «Ні, цього я відразу вам сказати не можу. Вашу статтю, після перегляду її секретарем із технічного боку, я найперше надішлю одному з наших рецензентів, який є фахівцем із опрацьованої вами теми. Він може мешкати зовсім в іншому куті світу і, звісно, не знатиме, з якої країни ця стаття і хто її автор. Вердикт рецензента буде для мене як редактора остаточним».

Не зайве тут звернути вагу й на інші нюанси розповіді французького колеги. Процес від отримання статті до прийняття рішення про рекомендацію її до друку у часі може розтягнутися на шість-вісім місяців. Рецензенти в журнали – оплачувані, кошти на цю статтю витрат виділяються за рахунок спеціального фонду редакції. Публікації для самих авторів можуть бути як платними, так і без-

коштовними. Все залежить від політики журналу. Зазвичай ті, що у вільному доступі, покривають свої редакційні та друкарські витрати за рахунок передплатників та авторів, які хочуть тут надрукуватися. Редакції, які чергові випуски своїх видань не подають у відкриту мережу, заробляють кошти за рахунок платного доступу до їхніх платформ пошукачів відповідної інформації. За цих умов авторам публікацій, які рекомендовані до друку, платити нічого не доводиться.

У широкому морі «скопусівських» журналів є немало таких, яких у науковій спільноті прийнято називати «агресивними» або «хижацькими» – з точки зору фінансової політики. А її останнім часом диктують видавництва, під чийм крилом усе частіше опиняються наукові періодичні й книжкові видання. Тут однозначно все поставлено на конвеєр заробляння грошей.

За свідченням мого французького колеги, із надісланих звітусів до чергового номера редакційного журналу він відправляє на рецензування не більше третини.

Саме звідси починаються аморальний шлях потрапляння до «скопусу».

Йдеться про платні послуги фірм-посередників. Їхня кількість останнім часом таки зашкалює, і їхні пропозиції послуг часто збивають з пантелику навіть найстійкіших у моральному плані дослідників.

Ось лиш деякі з обіцянок, отриманих автором цих рядків на особисту електронну пошту: «вітаємо, ваша поважна присутність у базі даних Scopus дає можливість отримати знижку за публікацію в наших журналах на 30 відсотків»; «співробітничаймо з високореєтинговими журналами і кращими видавництвами», «за півроку допомогли двом тисячам авторів опублікувати їхні статті», «публікація вашої статті швидко і без ризику», «ми працюємо на якісний результат, а не на кількість». Тут же подаються відгуки й подяки захоплених клієнтів.

Цінова політика посередників будується за такою схемою: на початку клієнта переконують, що вартість публікації складатиме від 40 до 50 тисяч рублів. Згодом з'ясується, що це лише оплата для редакції журналу, але додатково ще слід заплатити за наступні етапи: належне редагування, підтягування рівня статті до вимог журналу, переклад англійською. Таким чином, остаточна сума збільшується в кілька разів. Зазвичай вона складає 1000 доларів. Усе, що менше цього показника, знижує шанс бути опублікованим.

Що входить у набір послуг таких посередників?

Фактично все – від написання самої статті за вас до розміщення її в одному із журналів, на які так орієнтується наше міністерство.

Багато компаній-посередників, незважаючи на високу ціну послуг, розміщують такі статті не лише в агресивних чи хижацьких виданнях, а й тих, де публікації є безкоштовними, хоча термін очікування може скласти більше року. За таких умов повна вартість «послуги», без гарантій терміну і факту появи статті в друці, іде посереднику.

Із низки особливо розкручених фірм-посередників, які спеціалізуються на наданні таких дорогих послуг, – сайт «World Sci Publ: публікація научних статей в Scopus и WoS». У мережі Фейсбуку має активну групу підтримки. Ця спільнота, згідно з рекламою, забезпечує «термінову публікацію в міжнародних наукових журналах із баз Scopus і Web of science із гарантією і оплатою послуг».

Одна суттєва деталь: всі ці платформи – російськомовні. Їхнє походження – також звітти. Цілком очевидно, що всюдисуща російська мафія окутала вже й такий специфічний

сегмент людської діяльності як наука. Отож, кого й навіть що фінансуємо?

Сертифікат із Парижа за 290 гривень, не виходячи з хати

Ще на один чинник профанації науки, викликаний вимогою міністерських чиновників кожному викладачеві чи дослідникові взяти участь упродовж року в одній-двох міжнародних наукових конференціях. І це за умов, коли фінансові витрати на таку поїздку вже віддавна викладачі змушені брати на себе.

Знову ж, як і у випадку із дефіцитними «сокупівськими» публікаціями, на незадоволений попит завжди знайдеться пропозиція.

З низки фірм-посередників найбільш активно працює в Україні дві: «Научно-информационный центр Sci-conf» та International Science Group. Вони організують міжнародні наукові конференції по всьому світу та друкують за результатами їх роботи тези й доповіді.

Ті з колеґ, чії електронні адреси потрапили до розсильної пошти, скажімо, першої фірми, можуть потвердити: тут пропонують конференції у режимі non-stop. Ось перелік лише осені 2020 року: у вересні: 11-13 – Ліверпуль, 18-20 – Софія, 25-27 – Ванкувер; у жовтні: 2-4 – Осака, 9-11 – Ліверпуль, 16-18 – Токіо; 30-31 жовтня – Осака; у листопаді – аж п'ять конференцій: в Анталі, Софії, Токіо, Ванкувері, Афінах. Тішить хіба що те, що до цього переліку потрапили і два українські міста – Львів та Харків.

Рекламна сторінка цієї платформи переповнена переконливими твердженнями про вигоди від участі в таких конференціях: кожний її учасник отримує *Персональні Сертифікати*, із зразком якого можна ознайомитися за окремим посиланням на сайті. Також гарантується збірник тез конференції, який формується за результатами заходу і розсилається в електронному варіанті учасникам не пізніше ніж за тиждень після.

Прочитавши таке запрошення, у багатьох виникне бажання скористатися послугами сайту та й вибрати щось із запропонованого.

Що для цього треба? Відправити на вказану адресу три «дрібниці»: сам текст «доповіді», анкету та квитанцію про сплату. За два тижні отримаєш обіцяне.

У дослідника «зі старцем», та й у початківця, виникне закономірне питання: а як же візи, квитки, готелі? Де офіційне запрошення, яке слід показати в ректораті свого вишу та вирішити питання про відрядження?

Виявляється, в цьому випадку всього цього не треба. Бо й їхати нікуди не треба – ні в Токіо, ні в Барселону.

А що ж із вимогами до наукової статті? Вони тривіальні: задані формат, поля, шрифт, міжрядкові інтервали, обсяг. Обсяг – цілковито довільний – від двох до десяти сторінок (ви можете уявити наукову статтю на дві сторінки?). Жодного слова – про якість. Зазначається тут одна нісенітниця: оригінальність тексту має бути не менше 60 відсотків. Останні 40 відсотків, виходить, можна сміло плаґіювати?

Видання таких збірників – також профанація. Варто переглянути бодай один із них (вони у вільному доступі на цьому ж сайті), щоб у цьому переконатися. Для прикладу візьмемо виставлений 2 лютого 2020 року збірник наукового конгресу в Барселоні «Eurasian Scientific Congress», який нібито там проходив 27-28 січня 2020 р. У службовій частині видання ніде не зазначено, від імені якої інституції відбувалася ця конференція, на базі якого закладу. Щоправда, на звороті титульної сторінки надбудуємо: Wags Academy Publishing. Але годі шукати поштової чи елек-

тронної адресу цього закладу, щоб перевірити, що ж там відбувалося з участю українських учених. Суто українське походження цього проекту вказує «липовий» номер міжнародного ідентифікатора видання – 978-84-15927-31-0.

Найцікавіше – про оплату. Вартість публікації в такому, з дозволу сказати, науковому збірнику помітно нижча, ніж у «скопусівських»: всі зарубіжні оцінюються в 290 грн., українські – 150 грн. Але зверніть увагу: хто отримує коштів? З усіх майже сотні «міжнародних конференцій», зрежисованих у Києві, такою є одна фізична особа – «ФІО Комарицький Максим Леонидович». Це прізвище та особиста банківська картка, зареєстрована у Приватбанку України, зазначаються через відкриту мережу в усіх інформаційних листах цього далекого від науки бізнесового проекту.

Незважаючи на те, що так званий міжнародний рівень конференцій і симпозумів шитий «білими нитками», на таке явне «розведення» ведеться немало наших викладачів і дослідників. Переконають у цьому обсяги наявних у мережі збірників. Скажімо, «барселонський» збірник перевищує 700 сторінок і містить дослідження 139 авторів з різних вишів України. Тут – зібрана впереміш солянка з усіх наук. Найбільше – педагогічних (35), технічних (30), медичних і фармацевтичних (23), але по одній – із журналістики, політології, математики, фізики та географії.

Оця справжня вакханалія в гонитві за формальними показниками «наукової активності», нині відроджує на українських теренах нездорову тенденцію початку 90-х років ХХ століття, коли за гроші можна було легко купити звання: професора, доцента, академіка якоїсь маловідомої громаді академії наук чи потрапити, скажімо, до біографічного довідника визначних учених... світу.

В домашньому архіві автора є низка листів від усіляких зарубіжних фірм із російським корінням зі зворотними адресами різноманітних «наукових біографічних інститутів визначних діячів сучасності», місцезнаходження яких – США, Канада, Франція, Англія. У них повідомлялося, що завдяки відпрацьованій процедурі прізвище ім'ярека було рекомендовано Головній раді експертів для включення до біографічного довідника визначних учених у такій-то галузі. Далі наголошувалося, що унікальний біографічний довідник, який буде поширюватися обов'язково в усіх бібліотеках світу, має вийти друком до такого-то часу; видання матиме обмежений наклад, тому слід поспішити із замовленням власного авторського примірника. Вас це, мовляв, ні до чого не обов'язує, але ж ви ж не відмовитеся мати в себе вдома таке історичне видання, в якому ваша біографічна довідка буде вміщена в компанії таких світових знаменитостей. І насамкінець, подавалося кілька варіантів замовлення такого примірника: в шкіряній, позолоченій оправі чи обкладинці. Звичайно, йшлося про різницю в цінах – від ста до п'ятсот доларів, які слід було негайно висилати за вказаним нижче рахунком разом зі своєю «геніальною біографією». Пропонувалося також придбати спеціально випущені на основі біографічного видання сертифікати про те, що ти – «най-най»... За сертифікат також треба було окремо заплатити видавництву.

Звичайно, отримавши такий пакет, в якому додавалися зразок написання біографічної довідки, рішення про зарахування ім'ярека до створеної при видавництві міжнародної ради експертів (на цьому папірчику пропонувалося порекомендувати Раді редакторів не менше п'яти (десяти) кандидатур достойників для включення їх до наступного випуску довідника), немало наших науковців –

здебільшого грошовитих, амбітних, слабких до високих звань і не зовсім відомих поза межами свого навчального закладу чи міста, піддавалися на цю приманку.

Адже можна було не сидіти місяцями в архівах, не писати монографій, не створювати наукові школи, а заплатити кругленьку суму й через півроку отримати такий собі гросс-бух з біографіями «десяти тисяч найрозумніших людей цивілізації». А потім про це ще й у річному звіті про наукову діяльність зазначити чи інтерв'ю дати місцевій газеті, що твої заслуги визнано по цілому світу...

За даними київської газети «Сьогодні», скажімо, лише в Харкові нині мешкає майже 60 членів Нью-Йоркської академії наук (не плутати з національною академією наук США – М. Т.), прізвища яких потрапили до подібних довідників.

Логіка абсурду

Кардинальні зміни щодо формування нової структури наукової періодики і, відповідно, нового підходу до оцінювання науково-педагогічної праці викладачів і вчених, що викликали, без перебільшення, збурення наукової громади, були запроваджені за каденції десятого українського міністра в особі Лілії Гриневич. Після неї на цій відповідальній посаді – від 30 серпня 2019 року до нині – вже встигли увійти в новочасну історію ще троє очільників: міністерка Ганна Новосад та два виконуючі обов'язки – Любомира Мандзій і Сергій Шкарлет. Втім, жоден із них так і не встигав самочинно заглибитися в суть проблеми, розібратися в ній та досягнути ціну таких поспішних нововведень, а навпаки, продовжував їх запроваджувати.

Логіку абсурду нових вимог до наукових журналів гуманітарного за статусом і україноцентричного за духом і проблематикою спрямування можна простежити на прикладі «Українського Інформаційного Простору» – дворічника з проблематики журналістики, заснованого в рік виходу міністерського наказу 2018.

За неповні два роки журнал зареєстровано та індексується у десяти (!) авторитетних у науковому світі міжнародних науково-метричних базах даних і каталогах. Серед них – IndexCopernicus, Academic Resource Index, PKP Index, DASE, Crosseref, GoogleScholar Academia, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResechGate, ResechBib, Journal Faktor, Worldcat. Також і в національних скриптоніях: Каталоги НБУВ (IRBIS-NBUV) та Наукова періодика України (УРАН). Це єдине в Україні наукове видання, у редакційній політиці якого чітко декларовано головний об'єкт всебічного аналізу – національний інформаційний простір у світовому контексті як вагома складова гуманітарної політики новопосталої України. Єдине з прицілом на архівний компонент поскрибованої і сфальшованої попереднім режимом національної історії журналістики, втім числі і діаспорної.

Втім, за логікою нового міністерського документа, цей журнал не має перспектив потрапити до розряду категорії «А», отож, бути узаконеним нашим міністерством, з тієї простої причини, що ні його головний редактор – автор цих рядків, ні шановані члени редколегії, п'ятеро з яких – із університетів західного світу, принципово не бажають у описаний вище спосіб набувати собі «скопусівського» статусу.

Хто виграє від того, якщо не лише цей, а й десятки інших подібних наукових журналів з орієнтацією на здебільше українознавчу проблематику, припинить своє існування? І що буде з українською наукою, основу якої буде покладено абстрактно сформалізований наукометричний підхід?

Обкладинка книги М. Тимошика про українського вченого-мовознавця, митрополита УАПЦ Івана Огієнка (2019 р.)

Гарячкові спроби вжити будь-яких заходів, щоб виконати міністерські вимоги з підбору «правильної» редколегії й будь-що добитися категорійності свого журналу інколи доходять до абсурду. Для прикладу, мій колега – головний редактор наукового журналу одного з університетів в Україні, не маючи «скопусних» публікацій, увів до складу редколегії одного доктора наук із, м'яко кажучи, не добросовісною науковою репутацією у якій якраз такі публікації є. Незважаючи на те, що ця колега працює в іншому університеті, її призначили в цьому збірнику заступником головного редактора. Щоправда журнал цей знову не пройшов чистилище міністерства. Бо, виявляється, таких членів редколегії треба ще кілька. Гадаю, незабаром вони знайдуться. На моє запитання про моральний бік справи, колега розвів руками: слід, мовляв, дбати про рейтинг університету, а мораллю доведеться знехтувати...

Висновки

1. У цілому підтримуючи спроби міністерства освіти України навести лад у запущеному національному науковому господарстві, не можна погодитися із узаконенням, як головних, лише наукометричних показників публікацій під час оцінювання наукової діяльності окремих учених чи навчальних закладів. Уже неодноразово, утім числі і на рівні низки декларацій світової наукової спільноти, було доведено, що науковий зміст конкретної статті значно важливіший ніж наукометричні показники журналу, де вона оприлюднюється. Такі показники, як імпаکت-фактор, мають низку очевидних недоліків і ними можна маніпулювати.

2. Особливо небезпечно застосовувати такий підхід для гуманітарних наукових журналів, тематика яких сконцентрована у площині передусім українознавства. Йдеться про такі його складові як етнологія, фольклористика, народна творчість, журналістика, видавнича справа, звичаєве право, «білі плями» української історії, зрештою, всі дослідження, спрямовані на захист і розвій української мови як державної. Зважаючи на пріоритетність внутрішнього, загальнонаціонального контексту українознавчого блоку досліджень, що має не глобальне, а локальне, в межах національності, значення, нові міністерські норми щодо міжнародних наукометричних показників для таких видань є несправедливими, науково не вмотивованими і такими, що можуть призвести до зникнення таких видань з наукового інформаційного поля передусім України.

3. Орієнтація держави на посилення публікаторської діяльності учених у зарубіжних виданнях за формально обраною категорією призведе до перетворення українських наукових періодичних видань у вторинний сорт, знизить їх престиж, сприятиме переміщенню побутування наукових відкриттів результатів експериментальних розробок за кордон. Цим самим знижується престиж української мови як наукової. Перебуваючи упродовж століть в упослідженому стані під тиском російської мови як мови окупаційної й імперської, українська мова, не ствердившись ще остаточно в усіх сферах державного і суспільного-політичного життя, постає перед черговою загрозою стати периферійною в науці.

4. За відсутності державницького підходу до украї-

Під час презентації дослідження проф. Тимошика «Українська книга і преса в Італії» в Колегії Св. Василія. Стемфорд (США), березень 2017 р.

нознавчих видань як специфічного і архіважливого сегменту наукової продукції постане загроза згортання наукових досліджень у соціогуманітарній сфері й до подальшого посилення фальсифікації україноцентричного контенту методами і засоби інформаційної війни держави-агресора. У такий спосіб українська соціогуманітарна наука перестане бути чинником національного виживання і самоствердження держави, а може стати засобом її загрози.

5. Подальше впровадження запропонованої міністерством освіти процедури отримання статусу фахових наукових видань призведе до посилення в цій справі бізнесових чинників за рахунок витіснення чинників наукової доброчесності. У середовищі передусім керівної ланки національної наукової спільноти збільшиться кількість титулованих «спокупівськими» виданнями авторів, які набуватимуть такі публікації не власними зусиллями чи таланом, а можливістю купити такі публікації у спосіб, який на конкретних прикладах детально проаналізований у цій статті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гаташ, В. (1998, 21 октябрю). Хотите в компанию «самых-самых»? Платите \$100. *Сегодня*.
- Горбатенко, В., Кресіна, І., Стойко, О., Кресін, О., Батаню, О., Малишев, О., Батанова, Н., Ходаківський, М., Кукуруз, О., & Явір, В. (2018, 1 червня). Scopus замість науки: чи потрібно це Україні? *Голос України*.
- Ключек, Г. (2020, 30 червня). *Петро Білоус залишає університет. Що б це значило?* Facebook.
- Міністерство освіти і науки України. (2018). *Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України: Наказ Міністерства освіти і науки № 32 від 15.01.2018 р. (зарєєстровано в міністерстві юстиції України 06 лютого 2018 р. № 148/31600)*.
- І Міжнародная научно-практическая конференция «EURASIAN SCIENTIFIC CONGRESS». 27–28 января 2020 года. Барселона, Испания. Архив. (2020, 28 января). Международные научные конференции.*
- Перелік наукових фахових видань України. (2020, 30 серпня). Актуальний Наказ МОН від 02.07.2020 №886. Open Science in Ukraine.*
- Попович, О. (2020, 6 лютого). Наукометричне невігластво (щодо манії бюрократії запровадити цифрове оцінювання науки). *Граніт науки*.
- Старостіна, А., Осецький, В., & Кравченко, В. (2018). Оцінка результатів наукової діяльності в класичних університетах підприємницького типу в умовах євроінтеграції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*, 4(199), 35–45.
- Стріха, М. (2020, 8 січня). Наука в університетах: що далі? *Слово Просвіти*.
- Шандра, Р. (2020, 27 січня). *Як опублікувати наукову статтю в Scopus*. Вища освіта в Україні.
- Кууановська, Л. (2020, 7 лютого). *Як же давно потрібно було дати таку статтю на озброєння нашим бюрократам від науки! Блискуче!* [Коментар].
- Le Journalism a L'ukrainienne en marche: Une delegation de responsables pedagogiques venus de Kiev a ete recue a la redaction de «La Voix du Nord». (2006, 25 mars). La Voix du Nord.*
- World Sci Publ [@worldscipubl]. (2020, 18 января). *World Sci Publ: публикация научных статей в Scopus и WoS*. Facebook.

«Граніт науки»